

Вячаслаў Швед
Варшава

Гарадзенскія памятныя месцы, звязаныя з жыццём і дзейнасцю Элізы Ажэшкі

У Гродне Эліза Ажэшка правяла значную частку жыцця – больш за сорок гадоў. Першы раз яна была тут у дзяцінстве, калі з маці прыязджала з Мількаўшчыны на лета ў свой гарадзенскі дом. Прыязджала сюды і з варшаўскага пансіяната, а ў 1869 г. пераехала на сталае жыццё і пражыла ў Гродне да 1910 г. У 1896 г. Э. Ажэшка пісала: “У Гродне, дзе мы жылі зімою, былі (і існуюць цяпер) вялікія памяткі: дом, у якім памёр Баторы, замак, у якім адчайны Рэйтан ляжаў ля парога соймавае залы, двары, у якіх жылі, прыехаўшы на сойм, Агінскія, Сапегі і г. д., будынкі і сады Тызенгаўза”¹.

I. Спачатку назавём *дамы, у якіх жыла пісьменніца*. На жаль, у большасці яны не захаваліся.

Дом Гладкіх знаходзіўся пры вул. Брыгіцкай. Тут зімой і восенню жыла маці Э. Ажэшкі пасля замужжа з Відацкім. Разам з ёю, настаўніцай і выхавацелькай жыла з восені 1857 г. і Эліза. Яны займалі прасторны і выгоды апартамент з 10 пакояў і вялікага салона. Мэблю, партрэты і кнігі прывозілі з Мількаўшчыны².

Дом Разэнбаўма быў пры завулку Санным (1869–1885) каля аднайменнага рынку. Пасля продажу Мількаўшчыны пісьменніца мела ў ім тры пакоі. Адсюль кіравала сваёй віленскай кнігарняй. Гэты дом згарэў падчас вялікага пажару 1885 г., а разам з ім большая частка бібліятэкі, рукапісаў, мэблі, карцін, прывезеных з Мількаўшчыны³.

Дом Палуты стаяў пры вул. Брыгіцкай. Гэты адрас вядомы з карэспандэнцыі гродзенскага губернатара з віленскім генерал-губернатарам, у якой вялася гаворка пра адкрыццё Э. Ажэшкай віленскай кнігарні і бібліятэкі пры ёй⁴.

¹ E. Orzeszkowa, *O Sobie...*, Warszawa 1974, s. 99.

² Ю. Гардзеў, *Лёсам звязаныя з Элісай Ажэшкай (Гродзенскія фарныя каталіцкія могілкі)* [w:] *Powroty do Elizy Orzeszkowej* (1995–1996), Grodno 1997, s. 66; S. Poczeb-ut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej i jej bohaterów wiek później z historycznym opisaniem świątyni i osad po drodze objazdu*, Białystok 2007, s. 36.

³ S. Poczeb-ut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 21, 37.

⁴ W. Naumowicz-Panasuk, *Źródła dokumentalne Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie*, „Magazyn Polski” 2010, nr 1–2 (41–42), s. 39.

Дом Шлегеля (пазней Волка і А. Ядкоўскай-Волкавай) пры вул. Польнай, 15 (сёння вул. Карбышава), на рагу вул. Пясочнай (1885–1895). Э. Ажэшка перасялілася сюды пасля пажару 1885 г. Як успамінае гарадзенка Янчыноўская: “Дом быў вялікі (але не чыншавая камяніца), драўляны, вуглавы, з двума зашклёнымі верандамі, хутчэй галерэямі, на першым і другім паверхах”. Тут прайшоў юбілей 25-гадовай літаратурнай дзейнасці Э. Ажэшкі, калі 10 красавіка 1892 г. віленская дэлегацыя (Аляксандр Аскерка і Вацлаў Макоўскі) падаравала ёй бронзавы гадзіннік у форме Замкавай гары, а дэлегацыя з Гродна – бранзалетку з гербам губерні і брыльянтавымі каласамі¹.

Дом Хамрата пры вул. Пясочнай, 18 (цяпер вул. М. Васілька). Фердынанд Хамрат быў камандзірам батарэі 26 артбрыгады, удзельнік заваёвы Чачні і Дагестана².

Дом Нагорскага пры вул. Садовай/Мураўёўскай (цяпер Э. Ажэшкі). Першы раз Э. Ажэшка жыла ў ім пасля таго, як яе дом пры вул. Татарскай згарэў падчас вялікага пажару 1885 г. Наступны раз (пасля вяселля з Нагорскім) – у 1895–1910 гг. Вось як апісвае яго Марыя Выганоўская-Гедройц: “Шэры, драўляны, часткова атынкаваны домік з паверхамі і аднапавярховай прыбудовкай з боку агарода/сада. Фронт дома кантактаваў непасрэдна з вуліцай. Тыл і бакі былі часткова агародам, часткова падворкам”³. Як пісаў Францішак Гадлеўскі: “Гэты дом быў аазісам, куды схавалася польская душа. Быў як бы востравам, аб які разбіваліся хвалі палітыкі акупантаў, што залівалі сучаснае жыццё пераможаных”⁴. А вось Квірына Гандке сцвярджала: “Гродзенскі дом Э. Ажэшкі быў месцам яе прымусовага адасаблення, якое па загаду царскіх улад працягвалася доўгія гады. Годныя здзіўлення былі ўмовы, у якіх яна ажыццяўляла гэтыя ўсялякія і рознабаковыя дзеянні прававога, эканамічнага, палітычнага, культурнага, грамадскага, асветнага, нарэшце адміністрацыйнага і публіцыстычнага характару – галоўным чынам шляхам карэспандэнцыі і пры сціплай дапамозе адной, двух, найбольш трох знаёмых паняў і паненак, што часова гасцявалі ў доме Э. Ажэшкі”⁵.

Эдмунд Янкоўскі ахарактарызаваў гродзенскую сядзібу Э. Ажэшкі “амбасадай на правінцыі”⁶.

¹ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. VII, Wrocław 1971, s. 42; H. Roth z Janczyńskich, *Czasy. Miejsca. Ludzie. Wspomnienia z Kresów Wschodnich*, Kraków 2009, s. 48, 53; S. Poczobut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 22.

² Памятная книжка Гродненской губернии на 1879 г., Гродна 1878, с. 205; S. Poczobut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 22, 37.

³ Гл.: A. Romanowski, *Pożytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanskich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 328.

⁴ F. Godlewski, *Pani Orzeszkowa (Wspomnienia)*, Warszawa 1934, s. 20.

⁵ K. Handke, *Eliza Orzeszkowa jako kresowa instytucja narodowa i kulturalna [w:] Bohatyrowicze sto lat później*, Warszawa 1998, s. 71.

⁶ E. Janowski, *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa 1988, s. 318.

У гэтым доме Э. Ажэшка праводзіла патаемныя курсы. У лісце да Тэадора Тамаша Ежа ў 1882 г. яна пісала: “Была б вельмі шчаслівай, каб магла ў сваім доме ў Гродне збіраць тры ці чатыры [разы] на тыдзень паненак і маладых жанчын і па пары гадзін апавядаць ім тое, што ведаю і думаю. Вучылася, вучуся далей і здаецца мне, што для маладога пакалення, асабліва жанчын, якія-небудзь лекцыі з галіны сацыяльных навыкаў і сацыяльных рэчаў мною прачытаныя не былі б, магчыма, без значнага ўжытку”¹. Як вядома са слоў Э. Ажэшкі, у 1885 г. яна мела каля сябе “дастаткова значную грамадку маладых дзяўчат”².

Пра польскую патаемную бібліятэку, якая стала дзейнічаць у студзені 1901 г. на паддашку дома, Э. Ажэшка 27.12.1900 г. пісала Ігнату Бараноўскаму: “Заснавалі мы з грамадскіх складак публічную чытальню, польскую. Запрошаны да гэтага былі 35 дамоў з гэтак званай інтэлігентнай сферы; 23 падтрымалі, а 12 адкрыта заявілі, што баяцца. Гавораць праўду, мерапрыемства не зусім легальнае, але і сур’ёзнай небяспекай не пагражае, бо адным з пунктаў статута з’яўляецца тое, каб нецэнзурных рэчаў не набываць. <...> Сходы адбываюцца ў мяне і памяшканне архіва ў мяне”³.

У гэты дом прыходзілі з візітамі высокія чыноўнікі, жонкі губернатараў (Пацёмкіна, Бацюшкава, Сталярова, Урусава)⁴ і камандзіры вайсковых карпусоў. З 1904 г. праводзіліся літаратурныя вечарыны, на якія збіралася мясцовая інтэлігенцыя. У голас чыталіся літаратурныя творы. Э. Ажэшка рыхтавала дэкламатараў, тлумачыла незразумелыя месцы, удзельнічала ў дыскусіі⁵. Рыхтавалі вечарыны, прысвечаныя літаратарам, напрыклад, Яну Каханоўскаму, пра якую Э. Ажэшка пісала Крашэўскім: “Прачытала ім сама рэферат пра Яна Каханоўскага. Хтосьці другі дэкламаваў *Псалм кахання* Казіміра Красінскага, хтосьці трэці прачытаў нейкую навэлу і зрабілася вельмі добрае літаратурнае пасяджэнне да агульнага задавальнення 30 асобаў, з якіх 20 – моладзь”⁶.

У доме Э. Ажэшкі адбываліся мастацкія вечарыны, на якія часам збіралася каля 100 чалавек. Выступалі дэкламатар Юзаф Катарбінскі (1904), у 1905 г. – артыстка Ванда Сямашка, выкладалі мастак Генрык Нусбаўм, Габрыэль Талвінскі (1908). Гралі піяністы Зоф’я з Кулікоўскіх Дамброўска і Юзаф Шлівінскі (1895 г.)⁷. Пра канцэрт апошняга Э. Ажэшка пісала, што “артыст граў цудоўна, слухачы пляскалі не пераставаючы”⁸.

¹ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. VI, Wrocław 1967, s. 158.

² E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. VII, Wrocław 1971, s. 219.

³ Цыт. па: E. Orzeszkowa, *Dnie*, opr. I. Wiśniewska, Warszawa 2001, s. 206.

⁴ E. Orzeszkowa, *Dnie*, s. 54, 59, 77, 104, 122, 149, 179 i inne.

⁵ A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 329.

⁶ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. VI..., s. 315.

⁷ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. II, Wrocław 1955, s. 64, 65; t. IV, Wrocław 1958, s. 35, 201, 221, 303; t. V, Wrocław 1961, s. 12–13.

⁸ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. II..., s. 65; E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 176, 204.

Дом, які цяпер называюць домам Ажэшкі, быў пабудаваны з вялікіх сілікатных блокаў у 1970 г. Большую частку памяшканняў займае філіял абласной бібліятэкі імя Яўхіма Карскага. Два пакоі і зала на першым паверсе займае экспазіцыя, прысвечаная жыццю і дзейнасці Э. Ажэшкі¹.

Румлёва (Rumlówka). Як піша Э. Ажэшка, у 1857 г. быў гэта “маёнтак, які знаходзіўся ў трох вярстах ад Гродна, які падчас майго знаходжання ў пансіянаце маці (Францішка з Каменскіх – В. Ш.) купіла за грошы свайго пасагу”². Э. Ажэшка была тут у 1857 г. У 1877 г. войска выкупіла ў Відацкай маёнтка і зрабіла ў ім летні вайсковы лагер³. Цяпер Румлёва знаходзіцца на тэрыторыі Гродна, там знаходзіцца парк і школа-гімназія. Ад былога лагера амаль нічога не засталася.

II. Дамы сяброў, у якіх бывала Э. Ажэшка

Дом трох сяцёр **Зындрам-Касцялкоўскіх** – Вільгельміны, Барбары і Юзэфы. Э. Ажэшка мела кантакты з пісьменніцай і перакладчыцай Вільгельмінай, якая ў дзяцінстве і юнацтве сябравала з ёю, напісала з Э. Ажэшкай у 1877 г. аповесць *Залатая графіня*. Пазней кантакты сяцёр з Э. Ажэшкай пагоршыліся і яны не хадзілі да яе⁴. Справа была ў поглядах, вальнадумстве Э. Ажэшкі і прафесіянальным разыходжанні з Вільгельмінай. Але Э. Ажэшка часам бывала ў яе, напрыклад, 30.10.1899; 30.11.1900; 30.06.1901⁵.

Дом Міхаліны з Дзяконскіх Залескай. Яе называлі графіняй, але паходзіла яна з заможнай шляхецкай сям’і з Гродзеншыны, была ўнучкай падскарбія літоўскага Антонія Дзяконскага і пляменніцай лістападаўскага паўстанца генерала Казіміра Дзяконскага. Маладосць правяла ў Парыжы часоў Вялікай эміграцыі, у коле Гатэля Ламбера, Адама Міцкевіча, Фрыдэрыка Шапэна і Цыпрыяна Норвіда. У салоне Залескай бывалі: дачка А. Міцкевіча Марыя Гарэцкая, любімая вучаніца Ф. Шапэна Марцэліна Чартарыская, французскі мастак Віал, ірландка міс Нора. “Графіня” М. Залеская стала прататыпам “добрай пані” ў навэле Э. Ажэшкі (1883). З гэтага часу М. Залеская спыніла кантакты з пісьменніцай⁶.

Дом Абрэмскіх (Людаміра і яго жонкі Марыі з Завістоўскіх, іх сына Максімільяна). Стаяў ён каля дома Э. Ажэшкі, і Марыя з Сямашкаў Абрэмская (жонка Максімільяна) была адданай сяброўкай пісьменніцы, а таксама яе сакратаркай, даверанай асобай і настаўніцай у патаемнай

¹ S. Poczobutt-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 29–30.

² E. Orzeszkowa, *O Sobie...*, Warszawa 1974, s. 37; E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. III, Wrocław 1956, s. 433.

³ J. Jodkowski, *Pamiętniki po Elizie Orzeszkowej w Grodnie* [w:] *Elizie Orzeszkowej w Hołdzie*, Grodno 1929, s. 44.

⁴ J. Osмоłowski, *Wspomnienia z przyszłości. Lata dziecinne i młodość*, rękopis Biblioteka Narodowa, sprawa 7042, k. 92.

⁵ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 65, 120, 179.

⁶ A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 327.

школцы. Дзённікавыя запісы *Dnie* вельмі часта ўспамінаюць Абрэмскіх: Марыю (Марыню) і Максіміліяна (адваката, памочніка ў фінансавых і бытавых справах Э. Ажэшкі). Апошняя бывала ў іх доме на “асвячэнні дома”, “вячэры вігілійнай”, “на свянцёным”, “імянінах Марыні”, “абедзе”, падчас хваробы Марыні¹.

Дом Урублеўскіх (Антонія і Караліны з Манькоўскіх). Адна з іх дачок Аліна была настаўніцай музыкі. Яе “музіцыраванне” ўспамінае Э. Ажэшка ў сваім дзённіку *Dnie*². Івона Вішнеўская, каментатарка яго, піша, што “музіцыраванне” часта станавілася “канцэртамі з некалькімі дзясяткамі гледачоў”, “забаўляльнымі мерапрыемствамі для палякаў з Гродна”. Аліна наймацней была звязана з Э. Ажэшкай. Яе браты Эдвард, Зыгмунт і Вітальд былі вядомымі навукоўцамі. Апошні быў географам і прыроднікам і дапамагаў Э. Ажэшцы ў яе батанічных працах. Марыі Урублеўскай Э. Ажэшка дапамагла атрымаць замежную стыпендыю³.

Дом вядомай у Гродне піяністкі Зоф’і з Кулікоўскіх **Дамброўскай**, вучаніцы Аляксандра Міхалоўскага.

Дом Ячыноўскіх. Станіслаў Ячыноўскі быў уладальнікам маёнтка Янцэвічы ў Брэсцкім павеце, адвакатам і пасля смерці Нагорскага займаўся справамі Э. Ажэшкі, напрыклад, продажам маёнтка Гнойніца. У перыяд ад 14.02.1898 да 10.05.1902 г. Э. Ажэшка зрабіла 7 запісаў пра візіты да Ячыноўскіх⁴.

Дом Бяляскіх. Леан Бяляўскі быў адвакатам, меў жонку Юлію з Вэбераў. Яны ўдзельнічалі ў грамадскіх і культурных ініцыятывах Э. Ажэшкі ў Гродне. У 1906 г. Л. Бяляўскі выконваў функцыю скарбніка гродзенскага камітэта па арганізацыі 40-гадовага юбілею творчай дзейнасці Э. Ажэшкі. У яе дзённікавых запісах успамінаецца 4 разы ў 1898–1904 гг.⁵.

Дом Бакшчанінаў – афіцэра расійскіх войск Эмануэля і Паўліны (Паўлы па-Ажэшцы) з Гадлеўскіх. Апошняя вучылася на патаемных курсах у Э. Ажэшкі, удзельнічала ў яе філантрапічных, грамадскіх і асветніцкіх мерапрыемствах у Гродне. У яе дзённікавых запісах успамінаецца 5 разоў у 1898–1899 гг.⁶.

Дом Гры(э)жулкаў Стэфаніі і Яна ў Станіславоў. Ян быў дырэктарам керамічных прадпрыемстваў у маёнтку Друцкіх-Любецкіх у Станіславоў, удзельнічаў у філантрапічных і грамадскіх мерапрыемствах Э. Ажэшкі. Пісьменніца ўспомніла ў дзённіку пра чатыры свае візіты ў Грыжулкаў, напрыклад, 7–8.09.1899 г. яна была на народзінах іх сына Тадэвуша⁷.

¹ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 27–29, 116, 148, 183, 193, 219, 275, 300, 306, 310.

² *Ibidem*, s. 33.

³ *Ibidem*, s. 33, 54, 68, 158, 231, 236.

⁴ *Ibidem*, s. 33, 44, 65, 120, 175, 178, 218, 270.

⁵ *Ibidem*, s. 36, 72, 99, 230, 330.

⁶ *Ibidem*, s. 39, 54, 70, 108, 115.

⁷ *Ibidem*, s. 86, 108, 115–116, 300.

Дом Прушынскіх. Візіт да іх Э. Ажэшкі зафіксаваны 13.10.1900 г. Брыгіта (Брыня, ці Прушка) з Сямашкаў Прушынска была сястрой Марыі Абрэмскай, жонкай Юзафа, які памёр некалькі гадоў пасля шлюбу. Мела ў Гродне кравецкую майстэрню¹.

Дом Касцялкоўскіх. Юзаф Касцялкоўскі – вядомы ў Гродне доктар, быў сведкам на шлюбе Э. Ажэшкі са Станіславам Нагорскім. Касцялкоўскія – гэта бацькі вядомага гісторыка Станіслава Касцялкоўскага, аўтара даследавання жыцця і дзейнасці гродзенскага рэфарматара Антонія Тызенгаўза². Два запісы ў дзённіку Э. Ажэшкі прысвечаны пані Касцялкоўскай (Людвіцы)³. Адзін з іх за 28.10.1900 г. канкрэтызаваны: “У Ядзі Касцялкоўскай з павіншаваннем імянін”, другі адносіцца да 27.06.1901 г.⁴.

Пра наступныя тры дамы можам сказаць няшмат. Дом Ардылоўскіх Э. Ажэшка наведала 24.04.1899, 1.02. і 13.12.1900⁵. Дом Недзялкоўскіх сустракаў Э. Ажэшку 28.03.1900 г.⁶ Бывала яна і ў доме гродзенскага гарадзенскага купца Басніна.

III. На працягу доўгага жыцця ў Гродне Э. Ажэшка не магла не бываць у розных **будынках грамадскага прызначэння**. Мы называем толькі тыя з іх, пра якія маем пэўныя звесткі.

Дом губернатара. Домам губернатара быў былы палац А. Тызенгаўза. На жаль, не захаваўся, бо падчас Першай сусветнай вайны ў яго трапіла нямецкая бомба. Э. Ажэшка была ў ім з візітамі ў 1898–1903 гг., калі губернатарамі былі Дзмітры Мікалаевіч Бацюшкаў, Мікалай Пятровіч Урусаў⁷. Напэўна, тут меў пасяджэнні Дамскі камітэт дапамогі пагарэльцам 1885 г., віцэ-прэзідэнтам якога была Э. Ажэшка, а старшыняй – Ганна Юр’еўна Давыдава, жонка губернатара Аляксандра Мікалаевіча Пацёмкіна⁸.

Дом Таварыства сельскай гаспадаркі. Леапольду Маету 30.06.1898 г. Э. Ажэшка пісала пра гродзенскае Таварыства сельскай гаспадаркі: “Запісалася сябрам, прыехала на пасяджэнне, старшыня таварыства пан Баер увёў мяне ў залу, якая роілася ад прозвішчаў Пузыняў, Дашкевічаў, Чацвярцінскіх, Залутынскіх, Дамейкаў, Нямцэвічаў, Скірмунтаў, Карповічаў і г. д. Размовы польскія, справаводства па-

¹ *Ibidem*, s. 72, 177.

² S. Poczobut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 37, 83.

³ Ю. Гардзеў, *Лёсам звязаныя...*, s. 65.

⁴ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 176, 224.

⁵ *Ibidem*, s. 105, 157, 181.

⁶ *Ibidem*, s. 162.

⁷ *Ibidem*, s. 54, 59, 77, 179, 224, 234, 263, 308; пра губернатараў гл.: Т.Ю. Афанасьева, Р.Ф. Горячева, В.В. Швед, *Гродненские губернаторы (1801–1917): документально-биографические очерки*, Гродно 2007, с. 95–111.

⁸ Пра дапамогу Э. Ажэшкі пагарэльцам гл.: В.В. Швед, *Гродзенскія пагарэльцы 1885 года і Эліза Ажэшка [у:] Письменница. Грамадскі дзеяч. Жанчына (да 170-годдзя з дня нараджэння Э. Ажэшкі, Гродна 2013, с. 120–126.*

расійску..."¹. За 14.02.1902 г. у дзённічку Э. Ажэшкі захаваўся запіс “у пана Коцяла ў Станіславоўе”. Казімір Коцял запрасіў Э. Ажэшку на пасяджэнне Гродзенскага таварыства сельскай гаспадаркі, якое адбылося ў станіславоўскім палацы. Ядвізе Галендэрскай Э. Ажэшка пісала: “Прыём быў прыгожы, з кветкамі і рознымі вымысламі, але, што найважней, паны былі адукаваныя і прыемныя, а таму і размовы ажыўленыя і займальныя”².

Польская школа. 7(20).10.1908 г. Э. Ажэшка ўдзельнічала ў адкрыцці польскай школы-інтэрната, дазволенага і зацверджанага ўладаю. Магчыма, яна была арганізавана пры ўдзеле ксяндза Міхала Руткоўскага, пробашча францішканскага касцёла. Тадэвушу Бохвіцу яна пісала: “Уяві, калі ласка, уяві вялізны будынак, відны, чысты, акружаны навокал садам, а ў ім каля 150 дзяцей з самых бедных слаёў, малых ад 6 да 12 гадоў; і амаль усё польскае Гродна, панамі, панямі, ксяндзамі, прэзідэнтам горада – усім, што па-польску жыў і гаворыць... Вярнулася дамоў трохі змучаная тлумам, размовамі, уражаннямі, але з нейкай дзіўнай у глыбіні сэрца радасцю...”³.

Публічная бібліятэка. У карэспандэнцыі сям’і Макоўскіх з Э. Ажэшкай ёсць ліст, у якім яна піша пра бібліятэку, якая “не мае польскіх кніжак, затое ўсімі іншымі забяспечвае расійскае і жыдоўска-расійскае грамадства”⁴.

Тэатр. У снежні 1887 г. Э. Ажэшка наведала тэатр, калі ў ім выступала ўкраінская трупа. Яну Карловічу яна пісала: “У гэты момант вяртаюся зноў з тэатра. Бачыла камедыю Тараса Шаўчэнкі *Назар Статодла* і не перастаю настойваць, што гэтая пастаноўка не падобна да ніякай іншай пад сонцам...”⁵. У дзённікавых запісах тэатр успамінаецца двойчы. Першы раз каля 8–10.04.1900 (“расійскія акцёры”) і другі раз 27.04.1901 г. (“тэатр”)⁶.

У лісце ад 28.09.1905 г. (стары стыль) да Аўрэлія Драгашэўскага Э. Ажэшка пісала пра пачуцці ад выступленняў у тэатры аркестра Варшаўскай філармоніі, які выканаў паланэз Ф. Шапэна, а затым драматычная артыстка Ядвіга Мразоўская чытала польскую паэзію. “Тэатр быў перапоўнены да краёў, энтузіязм неапісаны, дождж кветак, бура апладысментаў, шмат асоб плакала”, – пісала Э. Ажэшка Яўгеніі Жміеўскай⁷. Зімой 1905 г. польская трупа пад кіраўніцтвам Юзафа Пухнеўскага паставіла на гродзенскай сцэне інсцэніроўку па *Bene nati* Э. Ажэшкі. Літаратарка пісала Конраду Мееру, што “гралі дасканалы, а польскае Гродна, якое шматлюдна запоўніла тэатр, апладзіравала твору свайго

¹ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. II..., s. 167.

² E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. IX, Wrocław 1981, s. 169.

³ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. V, Wrocław 1961, s. 35, 338.

⁴ Гл.: A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 416.

⁵ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. III, Wrocław 1956, s. 86.

⁶ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 163, 220.

⁷ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. IV, Wrocław 1958, s. 198–199, 221.

мясцовага аўтара і выклікала яго. Кланялася на выклікі і воплескі са сваёй ложы”¹. На саракагадовы юбілей творчасці Э. Ажэшкі ў тэатры віленская трупа пад кіраўніцтвам Нуне Младзьеўскай-Шчуркевіч зрабіла 29.03.1907 г. інсцэніроўку твораў *Перарваная песня, У зімовы вечар*, адзін акт *Гордых душ*².

28.01.1900 г. выступаў польскі піяніст папулярны ў Расіі Юзаф Гофман. Э. Ажэшка пісала Тадэвушу Гарбоўскаму, што ў залу, якая магла прыняць 500 чалавек, сабралася 700, было вельмі гарача, “пасля кожнага адыгранага нумару ўсплёск энтузіязму дзікі, прыемнасць у такіх умовах ад музыкі сярэдня”³.

Дом Марголіса пры пл. Стэфана Баторыя, 11. Тут знаходзілася Гродзенскае таварыства аматараў драматычнага і музычнага мастацтва “Муза”. Э. Ажэшка была цесна звязана з ім. У яе доме паўставалі праграмы і адбываліся рэпетыцыі літаратурных “вечарын”. Першая была прысвечаная *Крымскім санетам* А. Міцкевіча. Пасля прадстаўлення Э. Ажэшка пісала Тадэвушу Бохвіцу, што перад уваходам у будынак “Музы” стаяў натоўп, а ў пакоях яна бачыла і расіян у мундзірах і без, два з якіх прыехалі з Беластока. Пасля другой вечарыны Э. Ажэшка зноў пісала яму: “Гэта парыў польскай публікі да слова польскага; кіраўніцтва «Музы» на сёмым небе, бо апрача іншага і грошы прыносіць”⁴. Пасля свайго выступлення на вечарыне, прысвечанай Юліюшу Славацкаму, Э. Ажэшка пісала: “Ужо адразу пасля майго чытання, а дакладней выступу тэмпература паветра і псіхікі публічнай дасягнула такой высокай ступені, што было пачуццё нейкага гарэння, полымя. Пры апошнім абзацы пра «арфістаў», паказаліся сярод публікі белыя хустачкі, якія падносілі да вачэй”⁵.

Царква Барыса і Глеба на Каложы. Ф. Гадлеўскі ўспамінае: “Аднойчы быў запрошаны паняй Элізай на прагулку з Марыяй Канапніцкай. Паехалі на Каложу. <...> Аглядалі руіны, на якіх яшчэ былі бачны крыжы з каляровай кафлі, а ўнутры ў сценах знаходзіўся пусты гліняны посуд. Пісьменніца лічыла, што, верагодна, гэта старажытныя галаснікі-рэзанатары для ўзмацнення царкоўных спеваў, а не урны для попелу памерлых, як было прынята агульна. Паэтка, ахопленая рамантычным настроем, чула ў «урнах» шум рэха старажытнасці ў плёскаце хваль Нёмана – варажбу на будучае і зімправізавала прарочы верш...”⁶.

Касцёл і кляштар брыгітак. У дзяцінстве і юнацтве Э. Ажэшка жыла недалёка ад яго і таму бывала ў ім няраз.

¹ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. II, Wrocław 1955, s. 274, 419.

² E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. V, Wrocław 1961, s. 324; t. VIII, Wrocław 1976, s. 756.

³ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. III, Wrocław 1956, s. 209; E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 157, 185.

⁴ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. V, Wrocław 1961, s. 42, 51.

⁵ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. V, Wrocław 1961, s. 89.

⁶ F. Godlewski, *Pani Orzeszkowa (Wspomnienia)...*, s. 21.

Касцёл бернардынскі. У 1858 г. тут адбыўся шлюб Элізы Паўлоўскай з Пятром Ажэшка. Абвянчаў іх вядомы ў гісторыі Гродна ксёндз Гінтаўт, будучы біскуп. Праз гады Э. Ажэшка напіша: “Асобаў на вяселлі было шмат, танчылі да белага ранку. Цукровая вячэра, прывезеная панам Ажэшка з Варшавы, прыгатавана на ніжнім паверсе дома, у кватэры пана Станіслава Прушынскага”¹.

Касцёл Св. Францішка Ксавэрыя (Фарны). Тут 2.11.1894 г. адбыўся “сціплы і ціхі” шлюб Ажэшкі з Нагорскім². Абвянчаў маладых пробашч Стэфан Рачкоўскі³.

IV. Месцы памяці і ўшанавання

Гарадскі парк. Гэта быў былы каралеўскі батанічны сад, які, пачаў сваю гісторыю вясной 1776 г., калі запрошаны супрацоўнікам А. Тызенгаўза Тадэвушам Даўнаровічам французскі прафесар медыцыны, батанік і анатам Жан Эмануэль Жылібер зрабіў планіроўку ўчастка паблізу будынка будучай медыцынскай акадэміі. Каралеўскі батанічны сад у Гродне быў прызнаны адным з лепшых у Еўропе (разам з Лонданскім і Пецярбургскім). Выдатныя вандроўнікі нямецкі астраном Ёган Бернулі (Bernoulli), англійскі вандроўнік Вільям Кокс (Coxe), ксёндз і батанік-самавук Крыштаф Клюк наведалі сад у 1778–1780 гг. і ўбачылі яго вялікім і ўквітнеўчым выглядзе⁴. Пазней сад стаў губернатарскім. Ён знаходзіўся і знаходзіцца цяпер насупраць дома Э. Ажэшкі пры вуліцы яе імя.

Дзённікавыя запісы Э. Ажэшкі за 1898–1903 гг. гавораць, што пісьменніца любіла прагулкі адна ці ў суправаджэнні каго-небудзь (часцей з Марыняй Абрэмскай) у розную пару года і дня ў парку, які знаходзіўся праз дарогу ад яе дома. Захаваліся такія запісы: “праца ў парку”, “вечар у парку” (20.06.1899 г.); “штодзённа да мясцовага парку зранку” (27–31.08, 1, 2, 4–5.09, 12.09; 1, 2, 5, 6, 8, 10.1900); “у парку цудоўная восень” (21.10.1900), “у парку з Марыняй Абрэмскай” (9.08.1902) і інш.⁵.

Архірэйскае паркі. Знаходзіўся каля сядзібы архірэя. Апошняя з’явілася ў 1842 г., калі былы палац Міхала Валіцкага купіла праваслаўнае ведамства і з гэтых часоў ён стаў рэзідэнцыяй другога вікарыя літоўскай епархіі. Напалеон Орда, які жыў у Гродне ў 1862–1863 гг., намаляваў акварэль, на якой бачна сядзіба архірэя, навакольныя вулачкі пад узвышшам, мост праз Гараднічанку. У дзённікавых запісах Э. Ажэшкі за 1898–1904 гг. ёсць толькі адзін запіс аб прагулцы ў архірэйскі парк за 30.09.1900 г., але, напэўна, гэта быў не адзіны выпадак⁶.

¹ Цыт. па: S. Poczobut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 44.

² H. Roth z Janczynowskich, *Czasy. Miejsca. Ludzie ...*, s. 48.

³ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 192; S. Poczobut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 177–178.

⁴ V. Shved, *Po głównej ulicy Grodna – miasta ostatniego sejmku Rzeczypospolitej (rekonstrukcja zabudowy ulicznej z końca XVIII wieku)*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 10, s. 55.

⁵ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 110, 169–175, 177, 222, 274 і інш.

⁶ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 172.

Прыгарадныя лясочки. Ф. Гадлеўскі, патаемнае каханне Э. Ажэшкі, у сваёй кніжцы назваў трасу загарадных прагулак пісьменніцы: лясочки Румлёва, Сакрэт, Пышкі¹. Румлёва, частка Гродна, былое месца на беразе Нёмана, куды звозілі дрэва. Тут яго скідвалі ў ваду і вязалі ў платы (gum – вязаць). Далей па рацэ дрэва сплаўлялі да Балтыйскага мора. Сакрэт у расійскі час гарадской гісторыі становіўся калі-некалі месцам правядзення дуэляў. Пышкі ў XVII ст. – вёска, у якой жылі замкавыя рыбакі. Яшчэ ў 1775 г. Пышкі належалі да замкавай юрысдыкцыі. У 1872 г. польскі даследчык Зыгмунт Глогер знайшоў на паўднёвым канцы вёскі сляды дагістарычнага побыту чалавека – крамянёвыя прылады працы, чарапкі пакрытага палоскамі посуду з тоўстымі сценамі.

Фарныя могілкі. Былі закладзеныя ў 1792 г. па ініцыятыве ксяндза Юзафа Мучынскага на каралеўскіх грунтах на ўскрайку горада (зараз пры вул. Антонава). Месца пахавання Э. Ажэшкі (памерла 5/18 мая 1910 г.) і яе мужа Станіслава Нагорскага (30.11/12.12.1896), яе маці Францішкі з Каменскіх Відацкай (1.11.1878) і прыроднага брата Э. Ажэшкі Яся/Яна (вясна 1857 г.). Помнік Нагорскаму Э. Ажэшка паставіла ў чэрвені 1897 г. – чорны камень быў прывезены з Варшавы, а эпітафія ўзятая з Псалма VII у тлумачэнні Я. Каханоўскага: “W Tobie ja samut, Panie, człowiek smutny, // Nadzieję kładę; Ty racz o mnie radzić!”². У дзённікавых запісах Э. Ажэшкі знаходзім запісы: “на могілках” (3.08 і 9.09.1898, 7.10.1899), “паездка на могілкі” (1.06.1898). У першую чаргу запісы адносяцца да С. Нагорскага, якога ў дзённіку яна называла, як і іншых памерлых, “Цені”³. На могілках, па падліках гродзенскага гісторыка Юрыя Гардзеева, пахавана каля 26 асоб, звязаных лёсам з Ажэшкай⁴.

Помнік Ажэшкі. У 1923 г. быў створаны Камітэт будаўніцтва помніка Э. Ажэшкі ў Гродне. Конкурс, аб’яўлены на выраб скульптуры пісьменніцы выйграў Рамуальд Зерых (Жэрых). У сакавіку 1927 г. з ім заключылі дамову на выкананне бюсту. Праект помніка ажыццяўляўся за сродкі касы мясцовага кіравання Гродна (15 000 злотых), павятовага сойма (2 000), камунальнай касы (2 000), збораў варшавян (6 200) і іншых (9 800). Урачыстае адкрыццё помніка адбылося 20.10.1929 г. у рамках абходу дзясятай гадавіны незалежнасці Рэчы Паспалітай⁵. Спачатку помнік стаяў у гарадскім парку, недалёка ад тызенгаўзаўскага будынку медыцынскай школы. У пасляваенны час яго перанеслі на бераг Гараднічанкі на вул. Э. Ажэшкі, дзе ён знаходзіцца і сёння⁶.

¹ F. Godlewski, *Pani Orzeszkowa (Wspomnienia)...*, s. 20.

² S. Poczobut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 171.

³ E. Orzeszkowa, *Dnie...*, s. 15, 45, 49, 52, 118.

⁴ Ю. Гардзееў, *Лёсам звязаныя...*, с. 64–66.

⁵ S. Musijenko, *Historia pewnego pomnika*, „Magazyn Polski” 2010, nr 1–2 (41–42), s. 43–44.

⁶ Больш падрабязна гл.: S. Poczobut-Odlanicki, *Szlakiem Elizy Orzeszkowej...*, s. 32–33.

Такім чынам, маем у Гродне як мінімум сем дамоў, якія звязаныя з жыццём і творчасцю Э. Ажэшкі, 14 гарадскіх дамоў, у якіх яна гасцявала з розных нагодаў, 10 будынкаў грамадскага прызначэння, у якіх Э. Ажэшка бывала ў асабістых ці грамадскіх справах. Ёсць у Гродне таксама месцы (як мінімум сем) прысутнасці Э. Ажэшкі: паркі, лясоцкі, могілкі, помнікі. Не ўсе дамы, будынкі, месцы, пра якія мы напісалі, ушанаваныя як помнікі месца жыхарства і дзейнасці вялікай пісьменніцы Э. Ажэшкі, звязанай шматлікімі ніцямі з Гроднам. Можа, наш артыкул дапаможа справе мемарыялізацыі слаўнай літаратаркі, якая ў маладосці свой ліст да Ігнацыя Крашэўскага падпісала “Габрыэля Літвінка”.

Viachaslau Shved

Grodno memorable places connected with life and activity of Eliza Ozheshko

A b s t r a c t

In Grodno Ozheshko Eliza has spent more than forty years. So here we have at least seven houses, which are related to its life and work. They are all located in the historical centre of the city. Friends and acquaintances Orzeszko lived at least 14 town houses. At least ten houses for public use Orzeszko used in personal or public Affairs. In Grodno there are also places (at least seven) Pristina Orzeszko: parks, lacock, cemetery, monuments. May be our material will help the business memorialization of the glorious writer that in his youth his letter to Kraszewski signed “Gabriel litvinka”.